

دانشکده ی علوم انسانی

پایان نامه ی دوره ی کارشناسی ارشد در رشته ی زبان و ادبیات فارسی

موضوع :

تحلیل و بررسی قصاید خاقانی بر پایه ی نظریه ی فرمالیسم
(ده قصیده)

استاد راهنما:

دکتر حسین حسن پور آلاشتی

استاد مشاور :

دکتر مسعود روحانی

اساتید داور :

دکتر مرتضی محسنی

دکتر احمد غنی پور ملکشاه

دانشجو:

مریم شاگرد مویتاب

بهمن 1388

به پاس مهربانی و محبت مادر و بزرگواریهای پدرم،

تقدیم به همسر فداکار و دلسوزم،

و به نور دیدگانم، زهرا و سارا

پاس کزاری

باسپاس بی کران از خداوند بزرگ، از عنایت بی دریغ استاد ارجمند آقای دکتر حسین حسن پور، که با نکته سنجی های هوشمندانه و راهمایی های عالمانه، بنده را در نگارش رساله مساعدت فرمودند، تشکر و قدردانی می نمایم؛ همچنین از بذل توجه استاد کرامتدور، آقای دکتر مسعود روحانی، که امر مشاوره را بر عهده داشتند، سپاس گزارم.

نیز بر خود بایسته می دانم که از یک یک استادان بزرگوار می که از خرمین دانش آنان، طی سالیان تحصیل خوشه چینی کرده ام، به ویژه آقای حسن شیرزاد نیاد این فرصت یاد و اظهار امتنان کنم.

چکیده :

خاقانی یکی از برجسته ترین شاعران صاحب سبک در قرن ششم هجری است. زبان عالمانه ی مشحون از اصطلاحات علمی روزگار، ترکیبات بدیع و تخیلات قوی شاعرانه که همگی آنها در شبکه ای از تناسبات لفظی و معنوی شکل می گیرد، سبب شده است که زبان شعر او پرتین و توجه برانگیز و در عین حال معنای شعر او دشوار و مبهم گردد. توجه فراوان شاعر به فرم و صورت و میل سیری ناپذیری او به انواع تناسبات و ملائمت ادبی، شعر او را سرشار از شگردهای شاعرانه کرده است که گویی غایت شعر در صناعت است. بدین جهت، نقد فرمالیستی، بنابر تأکید آن بر تحلیل عناصر برجسته ساز - که فرم و شکل اثر ادبی را تدارک می بیند - مناسب ترین رویکرد از تحلیل شعر خاقانی به نظر می رسد.

در این پژوهش قصاید خاقانی بر مبنای این نظریه مورد ارزیابی قرار گرفته است و با ارائه ی شواهد و نمونه هایی در چهارچوب بسامد آماری روشن گردید که وی تا چه حد در اشعارش به قاعده افزایشی و هنجار گریزی دست یافته است، که توانسته از این رهگذر موجب برجسته سازی و در نتیجه تشخیص کلام خود در نگاه مخاطب گردد. آنچه در این جستار بدان رسیدیم، بازگوی آن است که خاقانی پیش از آنکه معنی گرا باشد، لفظ گراست و متناسب با اسلوب بیان خاص خود که بر پیچاندن معانی آشناست، به هر دو عامل برجسته ساز (هنجار گریزی و قاعده افزایشی) و در این میان به خصوص به انواع توازن و جلوه های هنری دیگر، توجه ویژه نشان داده است.

واژه های کلیدی : قصاید خاقانی، برجسته سازی، قاعده افزایشی، هنجار گریزی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول : کلیات طرح تحقیق
12	1-1-1- تعریف مسأله
13	2-1-1- چارچوب محتوایی
16	3-1-1- تعریف اصطلاحات
17	4-1-1- پژوهش های علمی انجام شده قبلی در ارتباط با پایان نامه
19	5-1-1- اهداف پژوهش
19	6-1-1- حدود پژوهش
19	7-1-1- پرسش های پژوهش
19	8-1-1- خلاصه ی مراحل پژوهش
	فصل دوم : فرمالیسم و اندیشه های محوری آن
22	1-2-1- پیشینه فرمالیسم
23	1-1-2-1- فرم چیست؟
25	2-1-2-1- تأثیرپذیری فرمالیست ها از مکاتب پیشین
25	3-1-2-1- نظریه پردازان مکتب فرمالیسم
27	4-1-2-1- شاخه های فرمالیسم
27	1-4-1-2-1- فرمالیسم روسی
27	2-4-1-2-1- نقد نو (با عنوان فرمالیسم آمریکایی)
28	5-1-2-1- وجه تسمیه فرمالیسم
29	6-1-2-1- ضعف فرمالیسم
30	2-2-1-2-1- اصول و مبانی مکتب فرمالیسم
30	1-2-2-1-2-1- زبان ادب و زبان غیرادب
34	2-2-2-1-2-1- آشنایی زدایی
36	3-2-2-1-2-1- فرآیند برجسته سازی در زبان
38	1-3-2-2-1-2-1-2-1- هنجارگریزی
40	2-3-2-2-1-2-1-2-1-2-1- قاعده افزایی
41	1-2-3-2-2-1-2-1-2-1-2-1- توازن
42	1-1-2-3-2-2-1-2-1-2-1-2-1- توازن آوایی
43	2-1-2-3-2-2-1-2-1-2-1-2-1- توازن واژگانی
44	3-1-2-3-2-2-1-2-1-2-1-2-1- توازن نحوی
	فصل سوم : درباره ی خاقانی
46	1-3-1- درباره ی خاقانی
49	2-3-1- شعرهای مورد تحقیق
	فصل چهارم : تحلیل زبان شعر خاقانی
53	1-4-1- قاعده افزایی

- 53.....1-1-4-1-1-4 توازن آوایی.....
- 53.....1-1-4-1-1-4-1-1-4 کمی (وزن).....
- 56.....2-1-1-4-1-1-4 کیفی.....
- 57.....1-2-1-1-4-1-1-4 تکرار همخوان آغازین هجا.....
- 57.....2-2-1-1-4-1-1-4 تکرار واکه ای.....
- 59.....3-2-1-1-4-1-1-4 تکرار صامت یا صامت های پایانی هجا.....
- 59.....4-2-1-1-4-1-1-4 تکرار صامت و مصوت آغازین.....
- 59.....5-2-1-1-4-1-1-4 تکرار همه صامت های هجا.....
- 60.....6-2-1-1-4-1-1-4 تکرار مصوت و صامت یا صامت های پایانی هجا.....
- 60.....7-2-1-1-4-1-1-4 تکرار کامل ساخت آوایی هجا.....
- 63.....2-1-4-2-1-1-4 توازن واژگانی.....
- 63.....1-2-1-4-1-1-4 تکرار آوایی کامل.....
- 63.....1-1-2-1-4-1-1-4 چند صورت زبانی.....
- 63.....1-1-1-2-1-4-1-1-4 جناس تام (دو واژه ی هم آوا - هم نویسه).....
- 64.....2-1-1-2-1-4-1-1-4 جناس لفظ (دو واژه ی هم آوا).....
- 64.....3-1-1-2-1-4-1-1-4 جناس مرکب.....
- 65.....1-1-2-1-4-1-1-4 یک صورت زبانی.....
- 65.....1-2-1-2-1-4-1-1-4 تکرار آغازین.....
- 65.....2-2-1-2-1-4-1-1-4 تکرار پایانی (ردیف).....
- 66.....3-2-1-2-1-4-1-1-4 تکرار میانی.....
- 67.....4-2-1-2-1-4-1-1-4 تکرار در آغاز و پایان مصراع.....
- 67.....5-2-1-2-1-4-1-1-4 تکرار در پایان مصراع دوم و آغاز مصراع سوم.....
- 67.....6-2-1-2-1-4-1-1-4 تشابه الاطراف.....
- 69.....7-2-1-2-1-4-1-1-4 التزام یا اغنات.....
- 69.....2-2-1-4-1-1-4 تکرار آوایی ناقص.....
- 70.....1-2-2-1-4-1-1-4 جناس زاید.....
- 70.....2-2-2-1-4-1-1-4 جناس قلب.....
- 70.....3-2-2-1-4-1-1-4 جناس ناقص.....
- 70.....1-3-2-2-1-4-1-1-4 جناس ناقص تکرار همخوانی (جناس اشتقاق و شبه اشتقاق).....
- 71.....2-3-2-2-1-4-1-1-4 جناس ناقص تکرار واکه ای (سجع متوازن).....
- 71.....4-2-2-1-4-1-1-4 قافیه.....
- 71.....1-4-2-2-1-4-1-1-4 شمار هجایی متشابه.....
- 71.....2-4-2-2-1-4-1-1-4 شمار هجایی متفاوت.....
- 72.....5-2-2-1-4-1-1-4 سجع و صنایع وابسته به آن.....
- 72.....1-5-2-2-1-4-1-1-4 سجع متوازی.....
- 72.....2-5-2-2-1-4-1-1-4 سجع مطرف.....
- 72.....3-5-2-2-1-4-1-1-4 ترصیع.....
- 73.....4-5-2-2-1-4-1-1-4 موازنه.....
- 73.....5-5-2-2-1-4-1-1-4 ازدواج.....
- 76.....3-1-4-3-1-4 توازن نحوی.....

76 تکرار ساخت	1-3-1-4
77 همنشین سازی نقشی	2-3-1-4
77 تکرار منظم	1-2-3-1-4
78 لف و نشر مرتب	1-1-2-3-1-4
78 تقسیم	2-1-2-3-1-4
78 تنسیق الصفات	3-1-2-3-1-4
79 سیاقه الاعداد	4-1-2-3-1-4
79 تکرار نامنظم	2-2-3-1-4
79 لف و نشر مشوش	1-2-2-3-1-4
79 جانشین سازی نقشی	3-3-1-4
79 قلب مطلب	1-3-3-1-4
81 نتیجه بحث (1-4)	
86 هنجارگریزی	2-4
87 هنجارگریزی آوایی	1-2-4
87 تشدید حرف ساکن	1-1-2-4
87 تبدیل واج	2-1-2-4
88 تسکین حرف متحرک	3-1-2-4
88 متحرک کردن حرف ساکن	4-1-2-4
89 تخفیف واژه	5-1-2-4
89 کسره ی اضافه که گاهی بعد از های ملفوظ (ی) تلفظ می شود	6-1-2-4
91 هنجارگریزی زمانی	2-2-4
91 باستان گرایی واژگانی	1-2-2-4
92 باستان گرایی صرفی	2-2-2-4
92 فعل نهی قدیم	1-2-2-2-4
92 کاربرد فعل دعایی قدیم	2-2-2-2-4
93 ساخت فعل ماضی از روی بن مضارع	3-2-2-2-4
93 استعمال فعل ماضی استمراری قدیم	4-2-2-2-4
93 کاربرد فعل ماضی نقلی قدیم	5-2-2-2-4
93 کاربرد فعل امر بدون « ب »	6-2-2-2-4
94 کاربرد « ب » پیشین بر سر فعل	7-2-2-2-4
94 کاربرد افعال پیشوندی	8-2-2-2-4
94 کاربرد وجه مصدری	9-2-2-2-4
95 حرف اضافه مضاعف	10-2-2-2-4
95 کاربرد افعال در معانی و کاربرد خاص به شیوه قدیم	11-2-2-2-4
97 هنجارگریزی نحوی	3-2-4
97 برهم زدن ترتیب عادی اجزایی جمله	1-3-2-4
98 رقص ضمیر	2-3-2-4
98 (نه) در نقش قید نفی	3-3-2-4
98 تکرار قید	4-3-2-4
99 کاربرد حروف اضافه به جای یکدیگر	5-3-2-4

99 حرف ربط مزدوج 6-3-2-4
100 بیان تشبیه به جای صفت رنگ 7-3-2-4
100 اسم یا گروه اسمی به جای صفت رنگ 8-3-2-4
103 هنجارگریزی واژگانی 4-2-4
103 ساخت واژه های مشتق 1-4-2-4
105 ساخت واژه های مرکب 2-4-2-4
106 واژه های مرکب از اسم و صفت 1-2-4-2-4
107 صفات مرکب که جنبه توصیفی دارند 2-2-4-2-4
111 تعبیرات توصیفی و رمزی 3-4-2-4
111 گسترش معنایی فعل 4-4-2-4
116 هنجارگریزی گویشی 5-2-4
119 هنجارگریزی معنایی 6-2-4
120 تشبیه 1-6-2-4
121 تشبیه گسترده 1-1-6-2-4
124 تشبیه فشرده 2-1-6-2-4
126 تشبیه حسی به حسی 3-1-6-2-4
127 تشبیه عقلی به حسی 4-1-6-2-4
128 تشبیه حسی به عقلی 5-1-6-2-4
129 تشبیه عقلی به عقلی 6-1-6-2-4
130 استعاره 2-6-2-4
134 تشخیص 3-6-2-4
136 کنایه 4-6-2-4
138 گریز از واقعیت 5-6-2-4
132 ایهام 6-6-2-4
142 پارادوکس 7-6-2-4
143 متناقض نمایی در قالب جمله 1-7-6-2-4
143 متناقض نمایی به صورت ترکیب 2-7-6-2-4
146 نتیجه بحث (4 - 2)
152 فصل پنجم : جمع بندی و نتیجه گیری
159 یادداشت ها
163 فهرست منابع و مآخذ
168 چکیده انگلیسی

فهرست نمودار

صفحه	عنوان
62.....	- نمودار شماره (1) : توازن آوایی
74.....	- نمودار شماره (2) : توازن واژگانی (تکرار کامل آوایی چند صورت زبانی).....
75.....	- نمودار شماره (3) : توازن واژگانی (تکرار کامل آوایی یک صورت زبانی).....
75.....	- نمودار شماره (4) : توازن واژگانی (تکرار ناقص آوایی)
80.....	- نمودار شماره (5) : توازن نحوی (همنشین سازی نقشی)
80.....	- نمودار شماره (6) : توازن نحوی (تکرار ساخت)
85.....	- نمودار شماره (7) : قاعده افزایی ها
90.....	- نمودار شماره (8) : هنجارگریزی آوایی
96.....	- نمودار شماره (9) : هنجارگریزی زمانی
102.....	- نمودار شماره (10) : هنجارگریزی نحوی
115.....	- نمودار شماره (11) : هنجارگریزی واژگانی
118.....	- نمودار شماره (12) : هنجارگریزی گویشی
145.....	- نمودار شماره (13) : هنجارگریزی معنایی
151.....	- نمودار شماره (14) : هنجارگریزی ها
158.....	- نمودار شماره (15) : برجسته سازی

فهرست جداول

صفحه	عنوان
62.....	- جدول شماره (1) : توازن آوایی
74.....	- جدول شماره (2) : توازن واژگانی (تکرار کامل آوایی چند صورت زبانی).....
74.....	- جدول شماره (3) : توازن واژگانی (تکرار کامل آوایی یک صورت زبانی).....
75.....	- جدول شماره (4) : توازن واژگانی (تکرار ناقص آوایی)
80.....	- جدول شماره (5) : توازن نحوی (همنشین سازی نقشی)
80.....	- جدول شماره (6) : توازن نحوی (تکرار ساخت)
80.....	- جدول شماره (7) : توازن نحوی (جانشین سازی نقشی)
85.....	- جدول شماره (8) : قاعده افزایشی ها
90.....	- جدول شماره (9) : هنجارگریزی آوایی
96.....	- جدول شماره (10) : هنجارگریزی زمانی
102.....	- جدول شماره (11) : هنجارگریزی نحوی
115.....	- جدول شماره (12) : هنجارگریزی واژگانی
118.....	- جدول شماره (13) : هنجارگریزی گویشی
145.....	- جدول شماره (14) : هنجارگریزی معنایی
151.....	- جدول شماره (15) : هنجارگریزی ها
158.....	- جدول شماره (16) : برجسته سازی

فصل اول :

کلیات طرح تحقیق

1-1-1 تعریف مسأله :

خاقانی از برجسته ترین شاعران قرن ششم محسوب می شود از آنجا که وی به عنوان شاعری مغلق گو شناخته شده است، بیشتر واژگان و اصطلاحات آثار وی مورد توجه محققان قرار گرفته است.

اگر چه دیوان 17 هزار بیتی وی اغلب قالب های شعری را شامل می شود، ولی اعتبار وی در قصیده سرایی است. خاقانی در قصایدش به جای تکیه بر اصل رسایی معنی و طرح اندیشه های بلند و معانی ژرف و عمیق بر صورت آرایبی و تصویر آفرینی تکیه دارد.

ذهن هنرمند این شاعر همواره صورت های خیالی و ترکیبات شاعرانه و واژگان ادبی را می کاود تا از میان آنها تصویری بدیع و ترکیبی زیبا و واژه ای دل انگیز بر گزینند. این نکته ای است که بسیاری از خاقانی پژوهان بر آن صحنه گذاشته اند.

منیره احمد سلطانی درباره ی پیچیدگی قصاید وی می گوید: «خاقانی فخامت لفظی و معنوی را در خدمت ظرافت و رقت مضمون قرار داده است، بنابراین هیچ گونه سهل انگاری در زبان و بیان خاقانی نمی توان یافت.» (احمد سلطانی، 102:1370).

پژوهشگر دیگری درباره ی کلام شعری وی اذعان می دارد: « خاقانی به طنطنه ی وزن و طمطراق الفاظ میل مفروطی داشته و ردیف های غریبی انتخاب می کند، معانی بدیع و نکات لطیف در صنعت شعر اختراع می کند و طرفه تشبیهاتی در آنها بکار می برد.» (علیزاده، 19: 1378). این موضوع در کنار اطلاعات وسیع وی در زمینه ی علوم قرآنی، حدیث، نجوم، طب و فلسفه وی را از دیگران متمایز ساخته است.

به گفته ی معدن کن « بینش وسیع و همه جانبه و قریحه ی خلاق و ذهن نکته یاب و اندیشه ی توانا و زبان رسای او دیوانش را به دایره المعارفی معتبر در زمینه ی مسایل اجتماعی و فرهنگی روزگار خود بدل کرده است.» (معدن کن، 15:1382)

از آنجایی که صورت و معنی پایه های اساسی هر اثر ادبی به شمار می آیند، بر این پایه شاعران نیز به دو دسته تقسیم می شوند: صورتگرا و معناگرا و خاقانی شاعری صورتگراست. بدین جهت ضروری می نماید که عوامل اصلی ادبی ساز و ایمازهای شاعرانه ی اثر وی را- که نشان دهنده ی غلبه ی عنصر صورت است - با تکیه بر یکی از

دیدگاههای نقد ادبی که بیشتر تاکید آن بر تحلیل ادبیت اثر، یعنی نقد فرمالیستی است، مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهیم.

1-2 چارچوب محتوایی :

تحلیل و نقد متون ادبی، در حوزه ی شعر، از دیرباز تا کنون بر اساس دو دیدگاه کلی بوده است:

الف- دیدگاه کسانیکه به محتوا و مفهوم کلی آثار تاکید می ورزیدند: آنها با به کارگیری شیوه های - مختلف در کشف رابطه ی عینی باخود اثر می کوشیدند. تا قرن بیستم منتقدان ادبی عموماً اثر ادبی را پدیده ای فلسفی می دانستند و تاکید داشتند تا با تکیه بر محتوای اثر بین آن و اندیشه های فلسفی زمانش، ارتباط برقرار کنند. عده ای نیز با این تاکید به تحلیل اخلاقی اثر ادبی دست زدند و آن را دستاوردنظام اخلاقی زمانه ی پیدایش اثر پنداشتند. گروهی آن را محصولی تاریخی می دانستند و سعی داشتند تا با پژوهش درباره ی وضعیت دوره ای که اثر پدید آمده، پردازند و از این رهگذر آن را به زمانه ی مربوطش بازگردانند. منتقدانی نیز شرح حال صاحب اثر را مبنای نقد اثر قرار دادند و در واقع آنها در یک متن ادبی به دنبال ردپای رخدادهای مولف برآمدند تا آنها را بیابند و در پی آن جمعی به روانشناسی و خلیات و روحيات پدیدآورنده ی اثر نقبی زدند. (پاینده، 1382 : 189 - 187) تلاش همه ی این منتقدان چنین نتیجه داد که خود اثر و ویژگیهای صوری در درجه ی دوم اهمیت قرار گیرد.

ب - نگرش آنان که ادبیات را یک مسئله ی زبانی قلمداد می کنند: این افراد می کوشند شیوه ی کاربرد علم زبانشناسی را در نقد و بررسی ادبیات اعمال کنند و به آن جنبه ی علمی و روشمند بخشند. « برای نظریه پردازان جدید، در شعر، نه شاعر است که چندان اهمیت دارد نه مخاطب شاعر و نه جهانی که شاعر می آفریند و آشکار می کند، بلکه بیشتر، اثر معین شاعر است که اغلب اصیل شمرده می شود..... (یعنی) ملاحظه آثار ادبی به منزله ی موجوداتی مستقل. » (پورنامداریان، 1374 : 2).

در آغاز قرن بیستم، این رویکرد انتقادی در ادبیات پدید آمد که بعدها با نام فرمالیسم ادبی به کار خود ادامه داد. گروهی در روسیه پدید آمدند که به ادبیات به عنوان «صورت محض» نگاه می کردند و معتقد بودند که تحلیل واقعی باید مبنایی علمی داشته باشد. یکی از این افراد شاخص، ویکتور شکلوفسکی بود.

نظریه‌ی فرمالیسم، که از نظریات سوسور ریشه می‌گرفت «اساساً، کاربرد زبان‌شناسی در مطالعه‌ی ادبیات بود و به دلیل آنکه زبان‌شناسی مورد بحث نوعی زبان‌شناسی صوری بود که بیشتر با ساختارهای زبانی سرو کار داشت تا گفتار متداول، فرمالیست‌ها ترجیح می‌دادند به جای تحلیل محتوا (قلمرو روان‌شناسی و جامعه‌شناسی) به بررسی فرم (صورت) بپردازند.» (ایگلتون، 1380: 6)

آنان با طرح مساله‌ی تمایز میان زبان و گفتار به بیان نقش‌های زبان پرداختند و زبان شعر را از سایر کارکردهای زبان متمایز نمودند. در میان زبان‌شناسان، یاکوبسن، زبان‌شناس و ادیب روسی، کاملترین الگو را ارائه کرده است. او شش نقش برای زبان قائل شده است که عبارتند از: نقش‌های عاطفی (جهت‌گیری پیام به سوی گوینده)، ترغیبی (جهت‌گیری پیام به سوی مخاطب)، ارجاعی (جهت‌گیری پیام به سوی موضوع)، فرازبانی (جهت‌گیری پیام به سوی رمز)، همدلی (جهت‌گیری پیام به سوی مجرای ارتباطی) و بالاخره نقش ادبی.

در نقش ادبی جهت‌گیری پیام به سوی خود پیام است که از آن به نقش شعری تعبیر می‌کند. (صفوی، 1383، ج 1: 33) «که این تاکید بر خود پیام نقش شاعرانه یا زیبایی‌شناختی زبان را برجسته می‌کند.» (پورنامداریان، 1374: 5). صورت‌گرایان برای زبان به دو فرایند خودکاری و برجسته‌سازی قایلند. مقصود اینکه اگر عناصر زبان را تنها در جهت رساندن پیام به کار گیرند به طوری که شیوه‌ی بیان جلب توجه نکند، فرآیند خودکاری زبان اتفاق افتاده است که همان زبان عادی و هنجار است؛ چنانکه «زبان علمی در خدمت برقراری ارتباط قرار می‌گیرد.» (سلدن، 1377: 47) زیرا «معنای مستقیم و قاموسی (در این زبان) مانع بروز معانی ضمنی و دلالت‌های ثانوی می‌گردد.» (پاینده، 1382: 201).

در صورتیکه عناصر به گونه‌ای به کار روند که شیوه‌ی بیان جلب نظر کند و مورد توجه قرار گیرد، فرآیند برجسته‌سازی رخ داده است. پس نتیجه می‌گیریم که زبان شعری از برجسته‌سازی برخوردار است. (صفوی، 1383، ج 1: 34) چنانکه این زبان «هیچگونه کارکرد عملی ندارد و صرفاً ما را وادار می‌کند که [امور] را به گونه‌ای متفاوت ببینیم.» (سلدن، 1377: 47) پیچیدگی و حتی رازهای زبانی، اینجا امتیازی به حساب می‌آید. زیرا پیام چیزی جز این پیچیدگی نیست. به گفته‌ی یاکوبسن ادبیات «نمایشگر در هم ریختن سازمان یافته‌ی گفتار متداول است» (ایگلتون، 1380: 4) «ادبیات با وادار کردن ما به دریافتی مهیج از زبان، پاسخ‌های عادی ما را

جانی تازه می بخشد و اشیا را قابل درک تر می نماید ... (آنها) زبان ادبی را مجموعه انحرافات از هنجار یا نوعی طغیان زبانی می دانستند ... ادبیات نوعی زبان معطوف به خود است . یعنی زبانی که درباره ی خودش صحبت می کند.» (همان ، 13 - 7). به اعتقاد فرمالیست ها ، ادبیات صرفا یک مسئله ی زبانی است و لذا می توان گفت که زبان ادبی یکی از انواع زبان هاست و باید به آن از دید زبان شناسی نگریست. «آنان اثر ادبی را شکل (فرم) محض می دانستند و اساسا مخالف تقسیم متن به صورت و محتوا بودند ... (به اعتقاد آنان) ادبیات در فرم و ساخت است نه در روح و فکر ... » (شمیسا ، الف، 1383 : 148 - 147) به همین منظور صورتگرایان « موضوع اصلی و مرکز کار خود را «خود متن» یا به عبارت بهتر « آنچه در متن باز تاب یافته » شناختند و هرگونه چشم اندازی را که خارج از متن مطرح شود، در مرتبه ی دوم از اهمیت قرار دادند.» (احمدی ، 1372 : 43)

کانون اولیه ی توجه فرمالیست ها از میان متون و آثار ادبی، « شعر » بود. آنها اعتقاد داشتند این شعر است که زبان را در معرض فرایند آشنایی زدایی قرار می دهد، زیرا « شعر از طیف گسترده ای از صناعات بهره می گیرد.» (سجودی ، 1382 : 50). شفیعنی نیز هم عقیده با صورتگرایان، شعر را شکستن نرم زبان عادی و منطقی می داند و " حادثه ای که در زبان روی می دهد « شفیعنی کدکنی ، 1386 : 240) یا کوبسن نیز شعر را «کارکرد زیبایی شناسیک زبان» و « هجوم یافته و آگاه به زبان هر روزه » می نامید (احمدی ، 1370 : 68) چرا که « آفریننده ی اثر ادبی تعددا زبانی اختیار می کند که مشحون از ابهام ، معانی چندگانه و سایه روشن های معنایی است به این دلیل که او در پی انتقال اطلاعات نیست ، بلکه می خواهد عواطف و تجربیات انسان را تصویر کند .» (پاینده ، 1382 : 201).

نویسنده یا شاعر برای خلق اثر خود از کوچکترین « واحدهای سازنده ی زبان ، یعنی صداهای موجود در کلمات تا کلمه و بافت ، آهنگ کلام ، نحو ، وزن ، قافیه و تصویرهای خیالی برای رسیدن به تشخیص و تمایز بهره می گیرد و بدین سان زبان معمول و اتوماتیک را به زبان دیگر ، یعنی زبان ادبی تغییر شکل می دهد.» (میرصادقی ، 1373 : 173) « فرمالیست ها شعر را کاربرد ادبی ناب زبان می دانستند، بدین معنا که شعر «گفتاری است که در بافت کاملا آوایی خود سازمان یافته است (و) مهمترین عامل سازنده ی آن وزن است.» (سلدن ، 1377 : 48)

چنانکه پیش از این اشاره شد غایت اصلی فرمالیست ها آن است که ادبیات و بخصوص شعر از لحاظ علمی و تکنیکی ارزیابی شود که در این مسیر بر جنبه های زبانی شعر تاکید می شود و واژه که عنصر بنیادین و اساسی در شعر

است در محور توجه آنان قرار می گیرد. «شک洛夫سکی معتقد بود که: ماده ی اصلی کار نویسنده، واژگان است. ادبیات از واژگان ساخته می شود و همان قوانینی که بر ادبیات حاکمند بر زبان نیز سلطه دارند.» (احمدی، 1372: 51). بر این اساس صورتگرایان می پندارند که واژه ها در شعر، معنی یا معنای زبانی خود را از دست می دهند و می توانند به معنی یا معانی دیگری دلالت کنند. به گفته ی پورنامداریان «در شعر، زبان، اشاره یا دلالت به موضوع معینی ندارد بلکه از چیزی تعبیر می کند که ما با آن دچار انفعال نفسانی یا عاطفی می گردیم، همانطور که موسیقی و نقاشی با صورت و رنگ در ما انفعال نفسانی پدید می آورند.» (پورنامداریان، 1374: 3)

چنانکه گذشت هدف صورتگرایان در تحلیل و بررسی های ادبی، کشف ماهیت خود اثر است. آنها در جستجوی ادبیت و پی بردن به عوامل و عناصر ادبی ساز متن هستند، اینکه شاعر، نویسنده با چه شگردی و «چگونه» سخن خود را بیان کرده است که آن را از زبان معمول و عادی متمایز ساخته و بیگانه می سازد.

ما در این رساله بر آن شدیم تا بر مبنای چارچوب نظریه ی صورتگرایی (سبک شناسی زبانشناختی) تعدادی از قصاید خاقانی را مورد تحلیل قرار دهیم. شایان توجه اینکه عناصری که در این رساله بر روی قصاید خاقانی بررسی میشود تمام آن عناصری نیستند که در نقد صورتگرا به شکلی کاربردی مورد استفاده ی منتقدان قرار می گیرد، چرا که پرداختن به همه ی دقایق و ظرایف این عناصر مجالی بیشتر از یک رساله می طلبد.

3-1 تعریف اصطلاحات:

1- آشنایی زدایی: از ارکان اصلی مکتب فرمالیسم است. این اصطلاح نخستین بار توسط شک洛夫سکی مطرح شد. به اعتقاد آنها مجموعه ای از تمهیدات، نظیر: «صدا، صورخیال، آهنگ، نحو، وزن، قافیه و فنون داستان نویسی و در واقع کل عناصر ادبی صوری» (ایگلتون، 1380: 7) که زبان شعر را از زبان غیر شعر متمایز می کند و آن را برای مخاطب بیگانه می سازد و سبب رستاخیز واژگان می شود، تحت عنوان کلی «آشنایی زدایی» جای دارد.

2- برجسته سازی: عاملی است که سبب ایجاد زبان ادبی می شود که به دو شکل امکان پذیر است:

قاعده افزایی و هنجار گریزی.

الف - قاعده افزایی: « افزودن قواعدی اضافی بر قواعد زبان هنجار است » (صفوی، 1383، ج 1، 61) که همان شکل موسیقایی زبان خودکار یعنی وزن، قافیه، ردیف و هماهنگی آوایی است.

ب - هنجار گریزی: نوعی برجسته سازی است، « مبتنی بر تخطی شاعر از قواعد و قرار دادها (که) او به واسطه ی این کار از سطح منابع ارتباطی به هنجار زبان فراتر می رود و با رهاندن خواننده از قید بیان کلیشه ای، او را متوجه چشم اندازهای دیگر می کند.» (مکاریک، 1384: 61).

3- بدیع معنوی: شامل شگردهایی می شود که سبب آفرینش شعر است و مربوط به محتوای زبان. بر این اساس در تقسیم بندی صنایع و فنون ادبی شامل: مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه، در بیان، و تعدادی از صنایع معنوی است.

4-1 پژوهش های علمی انجام شده ی قبلی در ارتباط با پایان نامه (به طور مختصر)

درباره ی شعر خاقانی، صاحب نظران از دیدگاههای ویژه ای قلم زده اند، هرچند که این نظرها هر کدام ویژگیهای خاص خود را دارند و به جای خود ارزشمندند. از آن میان بزرگانی چون دکتر ضیاءالدین سجادی، دکتر عباس ماهیار، دکتر جلال الدین کزازی و ... می توان نام برد. ولی تا کنون هیچ پژوهشی، قصاید خاقانی را براساس نقد فرمالیستی مورد ارزیابی قرار نداده است. در برخی کتاب ها و مقالات و پایان نامه ها به نقد و بررسی اشعاری از شاعران از منظر این نظریه پرداخته اند که البته بیشتر آنها به تحلیل یک یا دو عنصر از عناصر برجسته سازی اقدام کرده اند.

- حسین پاینده در کتاب «گفتمان نقد» که حاوی مقالاتی در زمینه ی نقد است طی دو مقاله با بر شمردن مبانی فرمالیسم و دیدگاههای فرمالیست های ساختگرا، ابتدا به بیان نقدی از یک قطعه شعر سهراب سپهری با نام «دنگ» می پردازد و سپس در مقاله ای دیگر با عنوان «تبلور مضمون شعر در شکل آن» به بررسی شعر «دریا» سروده ی دکتر شفیعی کدکنی اقدام می کند. او بنای شعر وی را بر تبیین می داند و آن را تحلیل می کند.

- عبدالحسین فرزاد در کتاب «درباره ی نقد ادبی» خود پس از بیان ملاک های نقد، نظریه های نقد ادبی، ادبیات داستانی و شعر، در پایان با طرح چند داستان و دو شعر از نویسندگان و شاعران غربی به نقد هر کدام می پردازد. وی همچنین با اشاره به غزلی از حافظ آن را تحلیل می کند و سرانجام با آوردن قصیده ی «ایوان مداین» خاقانی و مقایسه ی آن با شعر «ایوان کسری» سروده ی بحرتری به نقد تطبیقی آنها همت می گمارد.

- پورنامداریان در کتاب خود با نام «گمشده ی لب دریا» با تاملی در معنی و صورت شعر حافظ به صورت و ظرایف هنری و معنی و زمینه های آن در جهان شعر حافظ اشاره کرده ، سپس به تأویل و تفسیر و پیوند معنایی نخستین غزل دیوان شاعر پرداخته است.

- پایان نامه ای از محمد بیرانوندی در مقطع دکترای زبانشناسی همگانی با عنوان «بررسی و تحلیل زبانشناختی شعر نیما با تاکید بر نظریه ی مکتب فرمالیسم» در دانشگاه ترتیب مدرس به راهنمایی دکتر پورنامداریان و با مشاوره ی دکتر حق شناس به نگارش در آمده است.

- پایان نامه ای دیگر در دانشگاه پیام نور واحد تهران تحت عنوان «نقد فرمالیستی مجموعه اشعار «تا رهایی» حمید مصدق» از نفیسه ساور سفلی به راهنمایی دکتر مریم حسینی نگاشته شده است.

- در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی در رشته ی زبانشناسی همگانی رساله های متعددی در این زمینه تالیف شده است که از آن جمله می توان به «سبک شناسی از دیدگاه زبانشناسی» پایان نامه ی دکتر ی از پرویز مهاجر قمی به راهنمایی دکتر محمد مقدم ، «بررسی اشعار سهراب سپهری از دیدگاه زبانشناسی» از مریم توسلی به راهنمایی دکتر حق شناس و مشاوره ی دکتر کوروش صفوی و «بررسی هنجار گریزی نحوی در 25 غزل از سعدی و 25 غزل از حافظ» از مریم شمس به راهنمایی دکتر علی محمد حق شناس و ... اشاره کرد.

- در رشته ی زبان و ادبیات فارسی مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه مازندران، رساله ای با عنوان "نقد فرمالیستی بر حکایات گلستان سعدی" از قاسم صالحی فر به راهنمایی دکتر پیروز و مشاوره ی دکتر محسنی تألیف شده است.

- «نقد فرمالیستی غزلیات سنایی» عنوان رساله ای است که در دانشگاه الزهرا به راهنمایی دکتر مریم حسینی، ناهید چگینی، آن را نگاشته است.

- مقاله ای با عنوان «تباین و تنش در ساختار شعر نشانی» سروده ی سهراب سپهری از دکتر حسین پاینده در نشریه ی دانشکده ی ادبیات تبریز به چاپ رسیده. نویسنده به انسجام و وحدت انداموار اجزاء شعر اشاره می کند و صنایع بدیع و لفظی (نظیر: مجاز به علاقه ی تضاد و پارادکس) را القا کننده ی تباین و تنش می داند که شاعر از آنها برای ایجاد انسجام در شکل شعر استفاده می کند.

- در نشریه ی پژوهش های ادبی مقاله ای با عنوان «هنجار گریزی نوشتاری در شعر امروز» از مریم صالحی نیا چاپ شده است که یک گونه از انواع ابزار آفرینش شعر محسوب است.

- مقاله ی دیگری نیز با عنوان "بررسی جنبه های زیباشناختی معارف از دیدگاه صورتگرایی (فرمالیسم) از دکتر پورنامداریان در فصلنامه ی پژوهش های ادبی درج شده است.

1-5 اهداف پژوهش

تحلیل و ارزیابی قصاید خاقانی در چهارچوب مبانی و اصول مکتب فرمالیسم (صورتگرایی)

1-6 حدود پژوهش

تحلیل 10 قصیده از قصاید خاقانی در نظر است ، البته سعی شده تا قصایدی گزینش شود که بیشتر مورد توجه ناقدان و خاقانی پژوهان بوده است . قصاید مشترک گزیده های دکتر ضیاءالدین سجادی ، دکتر عباس ماهیار ، دکتر جعفر شعار ، دکتر معدن کن .

1-7 پرسش های پژوهش

- 1- عناصر هنجار گریز در قصاید خاقانی چیست ؟
- 2- عناصر قاعده افزا در قصاید وی کدام است؟
- 3- کدام یک از مولفه های نظری فرمالیسم در قصاید خاقانی برجسته تر است ؟

1-8 خلاصه مراحل پژوهش

شیوه ی پژوهش در این رساله ، کیفی از نوع تحلیل محتواست روش جمع آوری اطلاعات به روش مطالعات کتابخانه ای انجام گرفته است. از این رو نگارنده براساس مطالعات مقدماتی درباره نقد فرمالیستی و سبک شناسی بر مبنای علم زبانشناسی، به تهیه ی فیش هایی پرداخت. سپس ده قصیده از قصاید خاقانی انتخاب گردید و پس از آن، بر پایه ی نظریات فرمالیسم به کاوش و تحلیل آن اقدام کرد. این پایان نامه شامل پنج فصل است که عبارتند از :

فصل اول، مقدمه: شامل اهداف، مراحل و فرضیات پژوهش است.

فصل دوم، فرمالیسم و اندیشه های محوری آن: این فصل در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول به پیشینه ی فرمالیسم، تأثیرپذیری این مکتب از مکاتب پیشین، معرفی نظریه پردازان و شاخه های این نظریه و علت ضعف آن اختصاص یافت و در بخش دوم اصول و مبانی و چشم اندازهای آن، اساس کار قرار گرفت.

فصل سوم، درباره ی خاقانی: در این فصل به شرح مختصری از احوال خاقانی و زبان شعری او از دیدگاه خاقانی پژوهان پرداخته شد و آنگاه اشعار انتخابی به طور خلاصه معرفی گردید.

فصل چهارم، تحلیل زبان شعر خاقانی: شامل دو بخش است: بخش اول: قاعده افزایشی در قصاید خاقانی؛ بخش دوم: هنجارگریزی در اشعار وی. در بخش اول به بررسی عناصر قاعده افزا به عنوان نخستین گونه از فرآیند برجسته سازی، در پیکره ی مورد بررسی اقدام گردید و در پایان بخش، به شکل جدول آماری، میزان بسامد انواع توازن به طور مجزاً عرضه شد. در بخش دوم: تحلیل عوامل هنجارگریزی و انواع آن در اشعار خاقانی مدنظر قرار گرفت و در انتهای بحث، با ارائه ی نموداری که بیانگر بسامد آماری انواع هنجارگریزی است، نتیجه گیری شد.

فصل پنجم: این فصل به جمع بندی از فصل چهارم و ارزیابی نهایی اختصاص دارد.